

ӘБДИРАМАН ӨТЕПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ СОЦИАЛЛЫҚ- ПОЭТИКАЛЫҚ ТАЛҚЫНЫ

Тлеунязова Г.Б.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710385>

Қарақалпақ әдебиятында хақықый драматургиялық өнердің негизи ХХ әсирдің басында қаланды. Халықты ғалаба сауатландырыу хәм мәдениетти раўажландырыуды талап еткен бул дәуир белгили дәрежеде табыслы болды. Театрлық түсиниктиң қәлиплесийүнде 1926-жылы қурылған «Таң нуры» труппасының хызмети тиккелей тәсир етти. Усы труппа арқалы тамашагөйлер сахналық өнердің дәслепки үлгилери менен танысып, миллий драматургияға деген қызығышылығы артты. Қарақалпақ драматургиясы тараўына усындай жаңалықларды ең дәслепки алып келиуши кәрўан қатарының басында Ә.Өтепов та турды.

Ол өзиниң 29 жыллық қысқа өмири даўамында «Еки баслы суўқабақ» (1922-1924), «Шалеке бай» (кейинги аты «Теңин тапқан қыз») (1925-1927) «Бояўшы ўәкил» (1930), «900 грамм» (1930), «Одеколон» (1930), «Жалқаў дийқан» (бир акт, үш көринис) (1930) хәм т.б. 16 ири көлемли сахналық шығарма жазып, миллий драматургия өнерин, драма жанрын раўажландырыуға айтарлықтай қосты.

Ә.Өтеповтың драмалық шығармаларында тарийхый-социаллық бағдар жетекши болды. Себеби, бул шығармалар халықты колхозластырыу дәуиринде жазылды хәм тийкарғы проблематикалары жаңа жәмийетке халықтың масласыуы, оған тосқынлық етиуши факторлар: немқурайдылық, жалқаўлық, ериншеклик сыяқлы иллетлерди сынға алыудан ибарат болды.

Оның «Теңин тапқан қыз» драмасы 1925–1927-жыллары дөретилди. Қарақалпақ халқының 1920-жылларындағы мәдений турмысы, драматургиясы, әдебиет хәм мәдениетти бойынша изертлеулер алып барған Қ.Айымбетов, Т.Алланазаров, Ә.Насруллаев, Б.Турсыновлар тәрәпинен бул драма бойынша илимий талкылаулар, сын пикирлер билдирилди. Буларда шығарманын идея-тематикалық өзгешелиги, жанрлық өзгешелиги хәм автор шеберлиги мәселелери жетерлише сөз етилди. Биз бул шығамадағы автордың көркем нийети, көркемлик шеберлигин тарийхый-жәмийетлик көзқарастан қарастырыуды мақул көрдик.

ХХ әсирдің 20–30-жыллары Орта Азия халықлары ушын қурамалы жәмийетлик-сиясий өзгерислер менен өзгешеленеди. Бул дәуирде патриархаллық

дәстүр менен кеңес идеологиясы арасындағы карама-карсылықлар барынша өткір сыпат алды. Әбдираман Өтепов усы дәуір шынлығын бириншилерден болып драмалық шығарма формасында көтерген жазыўшы ретинде тарийхта қалды. Оның ең көлемли, мазмунлы шығармасы – «Теңин тапқан қыз» драмасы ҳаял-қызлар теңлиги темасын реалистлик, жәмийетлик ҳәм психологиялық қырлары менен ашқан, өз дәуирине ылайық дәслепки сәтли көркем туўындылардың бири саналады. Хәр бир көркем шығарманың негизинде жәмийетлик-психологиялық контекст жатады. Сол сыяқлы бул драманың да баслы идеясы – қарақалпақ ҳаял-қызларының еркинлиги жолындағы гүресин көрсетиў болып табылады. Бул шығармадағы негизги ўақыя желиси Шәлеке бай менен Султамурат балықшының шаңарақлары арасындағы класслык айырмашылықлар арқалы ашылады. Бири – қурғын қатлам ўакили, екиншиси – гедей халық ўакили. Усы еки шаңарақ арасындағы турмыслық, дүньятанымлық, кунлылық, қәдириятлық айырмашылықлар сол дәуірдиң жәмийетлик қурылысын анық сыпатлайды.

Шығармада бас қаҳарманлар Тиллахан менен жас муғаллим Сәлмен арасындағы сезим арқалы ҳаял-қызлар теңлиги идеясы көркемлик жақтан терең ашылады. Бул байланыс тосаттан емес – автор оларды бир-бири менен руўхый жақынлық, ишки исеним ҳәм ортақ идеялық мақсет арқалы табыстырады. Сәлмен – жаңа заманның, жаңа ойдың ўакили, ал Тиллахан – усы жаңалықты қабыллаўға умтылған, бирақ ески дәстүр шырмаўында қалған ҳаялдың образы. Олардың арасында мухаббат сезиминиң туўылыўы – ишки руўхый еркинликке умтылыўдың, өз теңин табыўдың символы сыпатында усынылған.

Шығармада автор типлик образлар системасын сәтли колланады. Шәлеке бай – феодаллық дәстүрдиң ўакили, өз бийлигин ҳаял-қызлар менен жарлыларғғ жүргизиўди дурыс деп есаплайтуғын топар ўакили. Оның хаялы ҳәм улы Бекмураттың образлары – сол дәуірдеги үстем топарлар арасында пайда болған ишки қарсылықтың көриниси. Олар Тиллаханның тәғдирине итибарсыз қарамайды, Шәлекениң хәрекетине қарсылық билдириў арқалы адамгершилик, әдалатлылық сыяқлы улыўмаинсаныйлық қәдириятларды қорғайды.

Султамурат пенен Мариям – төменги қатлам ўәкиллери бола тура, сол үстем топардың идеологиясын қабыллап, қызы Тиллаханды байға сатыўға разы болған персонажлар. Автор бул персонажларды ашшы сатира, мысқыл арқалы көрсетип, олардың дүньякумарлығын сынайды. Бирақ шығарма соңында олардың санасы жаңаланып, жаңа жәмийетке бейимлесийи арқалы кеңес идеологиясының тәсири көрсетиледи.

Ә.Өтепов бул шығармасында өз ўақтында үстемлик еткен совет идеологиясының көркем әдебиятқа қойған қатаң тәртиплерин бузып өтеди.

Драматургтиң көплеген шығармаларында усы тенденция байқалады. Буны оның көркем әдебиетке садықлығы, дәретийшилик излениси сыпатында бағалаўға болады (Ол идеология бойынша жарлылар тек ғана унамлы образда, байлар тек ғана унамсыз образда сүүретлениўи керек болды. Бул өз гезегинде көркем әдебиеттиң жарлыландырып таслаўы мүмкин болған унамсыз сыпат еди – Т.Г.).

1920-жыллардағы қарақалпақ жәмийетинде ҳаял-қызлардын өз қәлеўи менен турмысқа шығыўы, билим алыўы, жәмийетлик өмирге араласыўы – революциялық идея болды. Енди усы шығармаға бүгинги дәўир көзқарасынан қарайтуғын болсақ, ҳәзир бул хуқықлар нызам менен бекитилгени менен, психологиялық, мәдений хәм салт-дәстүрлик тосқынлықлар еле де бар. Гейбир орынларда елеге шекем ата-ананың қысымы менен ямаса экономикалық себеп пенен ериксиз турмысқа шығыў, хаяллардың жеке пикири менен санаспаў, ал шаңарақта еркек мен хаялдың жәмийетлик теңсизлиги сыяқлы мәселелер ушырасып турады. Усы көзқарастан алғанда, Тиллахан образы – ҳәзирги заман жасларына да үлги боларлық образ.

Демек, «Теңин тапқан қыз» – тек тарийхий-жәмийетлик шынлықты көркем сәўлелендиретуғын шығарма ғана емес, сонлықтан:

- Бул шығарма гендерлик тәрбия қуралы бола алады, соның ушын мектеплер менен жоқары оқыў орынларында сабақларда пайдаланыўға болады;

- Егер шығарма заманагой режиссура менен сахналастырылып, театр репертуарларына қайта койылса, жаслардың да, үлкенлердиң де қызығыўшылығын оятар еди.

- Егер ҳәзирги заман жағдайына бейимлескен жәмийетлик роликлер менен кинодрамаларға айналдырылған жаңаланған нусқаларын жаратыў да әҳмийетли.

Булардан баска да Ә.Өтеповтың «Бояўшы уәкил» пьесасында қарақалпақ драматургиясында аўыл шарўашылығын жаналандырыў процесинин карама-карсылығын, бюрократия менен формализмге қарсы гүрес арқалы жәмийетлик сана менен хадал мийнетти сүүретлейди. Ал, «Гүман» пьесасы 1932-жылы жазылып, онда 1930-жылдардың басындағы жәмийеттеги ең әҳмийетли мәселелердиң бири – шаңарак, неке, хаял менен еркектиң жаңа қарым-қатынасы туўралы болған. Пьеса ықшам композициялық қурылысы менен, мазмун тереңлиги менен өзгешеленеди. Хәр бир көринис бир тутас драмалық раўажланаўды қурайды, эпизодлар арасында бос кеңислик жоқ. Ажар мен Мурат арасындағы конфликт бир шаңарақтың ишиндеги идеологиялық гүрес ретинде бериледи. Бул драма сол дәўирдиң реалистлик әдебиятында тың жаңалық есапланды. Бул пьесада да автор хаялдың шаңарақта ғана емес, жәмийеттеги орнына дыккат каратады. Сонлықтан, бул пьеса қарақалпақ драматургиясында

феминистлик бағдардағы дәслепки белгилердің бири деўге болады. Соның менен бирге, турмыста орын алған ҳаял-қызларға қарсы зорлық, патриархаллық хұкимдарлықтың қалдықлары да сынға алынады.

Ә.Өтепов доретиўшилиги ХХ әсирдің 30-жылдарындағы Қарақалпақ жамийетлик айнасы. Ол драмалық жанр арқалы жамийетлик мәселелерди көтерип қана қоймай, жоқары көркемлик дәрежеге көтергенлигин көрип өттик. Деген менен, оның драмаларына совет дәўири идеологиясының тәсири болғанлығы тарийхый хәм объектив шынлық. Бирақ бул жағдайды кемшилик деп бахалаў ямаса әдебий хәм көркемлик шеберликти жоққа шығарыў дурыс болмайды. Себеби, бул шығармалар партиялық, класслық, идеялық бағытта жазылыўы мәжбүрият саналды. Ә.Өтеповтың пьесаларында хаял-қызлар теңлиги, бюрократияға қарсы гүрес, жаңаша шанарақлық қатнас, жәмийет алдындағы мораллық жуўапкершилик сыяқлы мәселелер сол дәўир идеологиясының негизги темалары болды. Бирақ автор оларды көркемлик усыл менен, көркем образлар арқалы, драмалық конфликт арқалы жеткизген. Сонлықтан, оның идеологияға бойсындырылған шығармаларын драматургтиң кемшилиги ретинде емес, ўақыттың, тарийхый жағдайдың шәртлиги сыпатында қарастырыў илимий көзкарастан дурыс болады.

Улыўмаластырып айтқанда, Әбдираман Өтеповтың «Теңин тапқан қыз», «Бояўшы ўәкил», «Гүман» сыяқлы драмалары қарақалпақ драматургиясының раўажланыў процесиндеги әҳмийетли жаңалық болып табылады. Автор шығармаларында:

- тарийхый шынлық пенен инсан тәғдирин шебер ушластырады;

- көркем образлар арқалы терең жәмийетлик-философиялық мәселелерди көтереди;

- хаял-қызлар теңлиги, мораллық жаңаланыў, жәмийетлик жуўапкершилик, жаңашыллық сыяқлы заманагой хәм ғалабалық темаларды қозғайды.

Әдебиятлар:

1. Алланазаров Т. Искусствомыздың таң жулдызы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1969. – 44 б.
2. Өтепов Ә. Пьесалар хәм инсценировкалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965. – 110 б.
3. Өтепов Ә. Теңин тапқан қыз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1995. – 36 б.
4. Турсынов Б. Драматургия хәм театрымыздың мәселелери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 116 б.